

કરોડો લોકોની આંતરડી ઠારનાર શ્વેતક્રાંતિનું મહાનાયક 'અમુલ'

દિનેશભાઈ જી. લકુમ

1. પ્રસ્તાવના

'ક્રાંતિ'શબ્દનો અર્થ ઝડપથી વધારે પ્રાપ્ત કરવું એવો થાય.પછી ક્રાંતિ રાજકારણની હોય કે પછી અર્થકારણની; બધે ભાવાર્થ સમાન મળે છે.અહીં આપણે ગુજરાતની શ્વેતક્રાંતિ વિશે વાત કરીએ એટલે આપણું મન આણંદમાં પહોંચી જાય છે. આજે આપણે બધા જણીએ છીએ કે અમુલ વિશ્વમાં પહેલા નંબરની ડેરી છે.જે આણંદ માટે અને અખા ભારત માટે એક ખુબ ગૌરવની વાત છે

2. સહકારી ધોરણે ડેરીની શરૂઆત

કહેવાય છે કે રોમનું નગર કઈ એક જ દિવસમાં નહોતું બંધાયું.એમ અમુલ પણ કઈ ભૂત બંગલાની જેમ એક રાત કે દિવસમાં નહોતી બંધાઈ. અમૂલની પાછળ પણ ઘણા મહાનુભાવોએ પોતાની મહેનત ખર્ચી છે.એમાં શ્રી ત્રિભુવનદાસ પટેલ,શ્રી મોરારજીભાઈ દેસાઈ તેમજ મહાન વ્યક્તિત્વ કહીએ તો અતિશયોકિત ન કહેવાય એવા ડૉ વર્ગીસ કુરિયન.શ્રી મોરારજીભાઈ દેસાઈએ શ્રી ત્રિભુવનદાસ પટેલને ખેડા જીલ્લાના કો-ઓપરેટીવના ચેરમેન પદે નીમ્યા ત્યારે જ તેમને ગુજરાતમાં દુધના વેચાણ માટે કો ઓપરેટીવ સોસાયટીની શરૂઆત કરવાનો નિર્ણય કર્યો હતો ત્રિભુવનદાસ મૂળ આણંદના અને આણંદ ચરોતરના આજુબાજુના ગામડાઓનું સેન્ટર હતું.ત્રિભુવનદાસે ગામેગામે ફરીને ગામડાના લોકોને મંડળી વિશે સમજાવવાનું ચાલુ કર્યું.લોકોને સહકાર વિશે સમજાવવા તેમણે કમર કશી.તેમનું વ્યક્તિત્વ જ લોકોને ખેચવા માટે આકર્ષક હતું.તેમના આથાગ પ્રયત્નોના કારણે ૧૯૪૬ માં ખેડા જીલ્લા મધ્યસ્થ દૂધ સહકારી મંડળીની સ્થાપના કરવામાં આવી.વિધીનો કોઈ અગમ સંદેશ કે અનિચ્છાએ સરકારના ઓર્ડરના લીધે,નાના સરખા આણંદમાં આવ્યા.આણંદ માટેની તેમની ઘૂણા આણંદમાંથી ભાગી છૂટવા માટેના તેમના પ્રયત્નો છતાં તેઓ આણંદને સમર્પિત થયા.શ્રી ત્રિભુવનદાસ પટેલના લીધે આણંદ જીલ્લા મિલ્ક માર્કેટિંગ કો ઓપરેટીવ સોસાયટીએ કાટ ખાઈ ગયેલી મશીનરીથી કામ તો ચાલુ કર્યું પણ વારે ઘડીએ ખોટકાઈ જતી મશીનરીને ચાલુ કરવા ત્રિભુવનદાસે બાજુની ગવર્નમેન્ટ રીસર્ચ ફેક્ટરીમાં કામ કરતા ડૉ .કુરીયનની મદદ અને સલાહ લેવાનું ચાલુ કર્યું અને આમ મંડાણ મંડાયા ભવિષ્યમાં કદી છુટા ન પડનારા શ્રી ત્રિભુવનદાસ અને ડૉ.કુરિયન વચ્ચેના અતુટ સંબંધોના.આણંદમાંથી છૂટવા માટે ડૉ.કુરિયને મુંબઈમાં કામ મેળવવા અરજીઓ કરી.શ્રી ત્રિભુવનદાસણે ખબર પડી અને તેમણે જયા સુધી મુંબઈમાં કામ મળે ત્યાં સુધી તેમની સાથે રહીને કો-ઓપરેટીવને મદદરૂપ થવા સૂચવ્યું.ડૉ.કુરિયન ત્રિભુવનદાસણે ના કહી શક્ય નહિ.અને એમણે કો ઓપરેટીવને મદદ કરવાનું કબુલ્યું.અને આમ બીજ વવાયા 'અમુલ'ના સૌથી પહેલા તો ડૉ.કુરિયને શ્રી ત્રિભુવનદાસણે તેમની કાટ ખાઈ ગયેલી પરાણે ચાલતી ફેક્ટરીના મશીનને ભંગારમાં નાંખવાની સલાહ આપીને નવી મશીનરી લાવવાની સુચના આપી.અને નવી મશીનરી મંગાવવા ફાઈનાન્સ મીનીસ્ટર સી.ડી દેશમુખ આણંદ આવ્યા અને ડૉ.કુરિયન તેમને નજીકના ગામડાઓમાં લઈ ગયા અને તેઓ કઈ રીતે દૂધ એકઠું કરે છે એ બતાવ્યું.શ્રી સહાય ઘણા ખુસ થયા અને ડૉ.કુરીયનને ન્યુઝીલેન્ડ સ્કોલરશીપ માટે મોકલ્યા.અને તેમને મદદ પણ મળી. સમયની સાથે દૂધ ઉત્પાદન અને માર્કેટિંગ વધતા ગયા અને ૧૯૫૭માં 'અમૂલ'ના બ્રાંડનેઈમ સાથે સ્થાપના થઈ.૧૫ નવેમ્બર ૧૯૫૪ના ભારતના પ્રથમ રાષ્ટ્રપતિ ડૉ.રાજેન્દ્રપ્રસાદના વરદ હસ્તે ખેડા કો-ઓપરેટીવ

યુનિયનની નવી ડેરીના મકાનનું શિલારોપણ થયું અને તેનું ઉદ્ઘાટન ભારતના પ્રથમ વડાપ્રધાનના હસ્તે વલ્લભભાઈ પટેલના જન્મદિવસે ૩૧ ઓક્ટોબરના દિવસે થયું.

મુંબઈની દૂધ માટેની વધતી જતી જરૂરીયાતને, આણંદ અને આજુબાજુના ૨૦૦ કીલોમીટરમાં આવેલા ગામડાઓને માટે એક નવી દિશા આયોજિત થઈ છે. અહીં ત્રિભુવનદાસ પટેલ અને ડૉ.કુરિયને ખેડા ડીસ્ટ્રીક્ટ કો-ઓપરેટીવ મિલ્ક પ્રોડ્યુસર્સ યુનિયનની સ્થાપના કરી. શ્રી પટેલ આવા કો-ઓપરેટીવ પ્રયાસને વેગ આપનાર કાર્યક્ષમ પ્રભાવશાળી વ્યક્તિ હતા. અમૂલની સ્થાપના દ્વારા તેમણે ખેડા જિલ્લાના ખેડૂતોની જીંદગીમાં સદા વસંતની મહેર કરી છે.

૩. અમૂલની કામગીરી

અમૂલના પ્રથમ નાણાકીય વર્ષ ૧૯૪૬-૪૭ ના ટૂંકા ગાળામાં દુધની ખરીદ વેચાણની સાથે સાથે કપાસિયા અને મગફળીના ખોળની ખરીદી અને વેચાણ પુરતી માર્યાદિત રહી હતી. અમૂલની અધિકૃત મૂડી ૫ લાખ રૂપિયા હતી. વ્યક્તિગત ફાળો ૧ હજાર થી ૩ હજાર જેટલો હતો. આણંદ ખાતેની મુંબઈ પ્રાંતની સહકારી બેંક પાસેથી લોન લેવામાં આવી હતી. શરૂઆતમાં અમૂલનું કાર્ય માત્ર મુંબઈ દૂધ યોજનાને દૂધ પહોંચાડવાનું હતું. આ કામ વાર્ષિક કરારના આધારે થતું હતું. બીજા વર્ષે ૧૯૪૭-૪૮ માં સંઘે ૪૩૨ સભ્યો માત્ર ૮ ગ્રામમંડળીઓની નોંધણી કરી હતી. ૧૯૫૬ માં ખેડા દૂધ સંઘ સાથે ૬૪ ગ્રામદૂધમંડળીઓ અને ૧૮૯૮૩ સભ્યો જોડાયેલા હતા. ડૉ.વર્ગીસ કુરિયન પહેલી જાન્યુઆરી ૧૯૫૦ થી ૨૮ ફેબ્રુઆરી સુધી અમુલમાં જોડાયા. અને પછી ત્રિભુવનદાસ પટેલના કહેવાથી તેમણે અમુલમાં જ પોતાનું જીવન સમર્પિત કર્યું. ડૉ. જોતજોતામાં સમગ્ર ભારતની શ્વેતકાંતિના જનક થઈને બહાર આવ્યા. અમૂલના વિકાસમાં ડૉ.કુરીયાનનું પ્રદાન ખુબ મહત્વનું છે. અમુલનો વિકાસ સાથે પછીના દસકથી ઝડપથી થવા લાગ્યો. ૧૯૫૬ માં રચાયેલ રાષ્ટ્રીય ડેરી વિકાસ નિગમ અને ૧૯૭૦ થી ૧૯૯૬ સુધી ચાલેલ ઓપરેશન ફલડના ત્રણ કાર્યક્રમો તથા ૧૯૯૭ થી સમગ્ર ગુજરાત કક્ષાએ સહકારી ડેરીઓની પેદાસો માટેના સંગઠિત બજારતંત્રની થયેલ શરૂઆત જે ગુજરાત કો-ઓપરેટીવ મિલ્ક માર્કેટિંગ ફેડેરેશન ના નામે ઓળખાય છે. આ બધી સંસ્થાઓના સહયોગથી અમુલનો સવિશેષ વિકાસ થયો છે. માર્ચ ૨૦૧૦ ના અંતે અમુલ સાથે ૧૧૫૧ જેટલી ગ્રામીણ સહકારી દૂધ મંડળીઓ કામ કરી રહી છે. ૬.૩૬ લાખ સભાસદો જોડાયેલા છે.

૪. ડૉ.વર્ગીસ કુરિયન

કેરળમાં આવેલા કાલીકટ ખાતે તેમનો જન્મ ૨૬/૧૧/૧૯૨૧ ના રોજ થયો હતો. અમુલની સ્થાપના થી માંડીને તેના વિકાસનો સર્વ શ્રેય ડૉ.કુરીયનને જ જાય છે. સહકારી ડેરી ઉદ્યોગના જનક એવા ડૉ.કુરીયનને ગ્રામીણ ભારતની ઉન્નતી કરવા બદલ કેટલાક સન્માનથી એમને નવાજવામાં આવેલા છે.

- રેમન મેગસેસ એવોર્ડ ૧૯૬૩
- પદ્મ શ્રી ૧૯૬૫
- પદ્મભૂષણ ૧૯૬૬
- કૃષિ રત્ન ૧૯૮૬
- કારનેગી ફાઉન્ડેશન શાંતિ ઇનામ ૧૯૮૬
- વર્લ્ડ ફૂડ પ્રાઈઝ ૧૯૮૯
- આંતરરાષ્ટ્રીય પર્સન વર્લ્ડ ડેરી એક્સ્પો ૧૯૯૩

- પદ્મવિભૂષણ ૧૯૯૯

5. N.D.D.B

ભારતની સૌથી તાકતવર સંસ્થાઓમાં એક નેશનલ ડેરી ડેવેલોપમેન્ટ બોર્ડ છે. અને તેનું મુખ્ય મથક આણંદ માં છે. એક રાષ્ટ્રીય સંસ્થાનું મુખ્યમથક આણંદમાં હોઈ એ એક મોટી વાત કહેવાય.તેનો સંપૂર્ણ ચસ ડૉ.કુરિયનને જ જાય છે.ભારતમાં પશુપાલન તો વર્ષોથી થતું હતું પણ તેને સહકાર સાથે જોડીને આવી ક્રાંતિ કરી શકાય તેની કલ્પના કોઈને નહોતી આવી.કુરિયને એ કરી બતાવ્યું અને તેથી આણંદ ડેરી ઉદ્યોગનું કેન્દ્ર બની ગયું.

એન.ડી.ડી.બી.ની સ્થાપના ૧૯૬૫ માં ડૉ.કુરિયને કરી હતી એ વખતે દેશના વડાપ્રધાન તરફ લાલબહાદુર શાસ્ત્રી હતા તેઓ ગામડાઓના વિકાસ માટે ડેરીને ઘણું મહત્વ આપતા હતા.ગુજરાતમાં શ્વેતક્રાંતિનું જે મોડલ વિકસ્યું તેને આખો દેશ અપનાવે એટલા માટે તેમણે ડૉ.કુરિયન પાસે એન.ડી.ડી.બી.ની સ્થાપના કરાવી.ઓપરેસન ફલડના કારણે ભારત દેશ વિશ્વમાં દુધનો સૌથી મોટો ઉત્પાદક દેશ બન્યો.

એન.ડી.ડી.બી આજે દેશની ૯૬ હજાર દૂધ ઉત્પાદક મંડળીઓને જોડે છે.અને તેણે એક એવું જબરદસ્ત નેટવર્ક ઉભું કર્યું છે કે જેના કારણે દેશના ગ્રામીણ વિસ્તારમાં રોકેતા લોકો દૂધ ઉત્પાદન પર રોજગારી મેળવી સમૃદ્ધ થયા છે. એન.ડી.ડી.બી એ સૌથી મહત્વની કમગીરી મહિલા સશક્તિકરણ કરી છે.દેશની કરોડો મહિલાઓ દુધાળા ઢોર રાખીને ગૌરવભરે જીવી શકે છે અને પોતાના પરિવારનું ગુજરાન ચલાવી શકે તેવી પરિસ્થિતિ એન.ડી.ડી.બી એ સર્જી છે.

6. ગુજરાત કો-ઓપરેટીવ મિલ્ક માર્કેટિંગ ફેડરેસન લી.આણંદ (GCMMF)

અમુલ રીની સ્થાપના પછી કમશ:ગુજરાતમાં જીલ્લા પ્રમાણે ડેરીઓ શરુ થઈ ૧૯૭૩ સુધી દરેક ડેરી પોતાની દુધની બનાવટો તથા દૂધનું વેચાણ સ્વતંત્ર રીતે કરતી હતી.ડેરી સંચાલકોને એવો ખ્યાલ આવવા લાગ્યો કે જેમજેમ સહકારી ક્ષેત્રે દૂધનું સંપાદન પ્રક્રિયા અને બનાવટો વધતી જશે તેમતેમ બજારના પ્રશ્નો ઉભા થશે.આવી ચર્ચ વિચારણા માંથી નવેમ્બર ૧૯૭૩ માં ૬ સંઘોના સહયોગથી ગુજરાત કો-ઓપરેટીવ મિલ્ક માર્કેટિંગ ફેડરેસન લી.ની આણંદ મુકામે રચના કરવામાં આવી.

7. કામગીરીની સમીક્ષા

ગુજરાત કો-ઓપરેટીવ મિલ્ક માર્કેટિંગ ફેડરેસને ૧ એપ્રિલ ૧૯૭૪ થી સભ્યસંઘોની પ્રવાહી દૂધ સહિતની માખણ,ઘી વગેરે બનાવટોને બે ટ્રેડમાર્ક અમુલ તથા સાગરથી વેચવાનું શરુ કર્યું.

8. ફેડરેશન દ્વારા કુલ દૂધ એકત્રીકરણ ,વેચાણ અને વૃદ્ધિદર

વર્ષ	એકત્રીકરણ(લાખ કી.ગ્રા એક દિવસમાં)	વૃદ્ધિદર (ટકામાં)	વેચાણ (રૂ.કરોડમાં)	વૃદ્ધિદર(ટકામાં)
૨૦૦૯-૧૦	૯૩.૦૨	૬.૬૮	૮૦૦૫.૩૬	૧૯.૩
૨૦૧૦-૧૧	૯૪.૫૪	૧.૮૮	૯૭૭૪.૨૭	૨૨.૧
૨૦૧૧-૧૨	૧૦૦.૩૦	૬.૦૯	૧૧૬૬૮	૧૯.૩
૨૦૧૨-૧૩	૧૩૧.૦૩	૧૬.૩૬	૧૩૭૩૫.૧૫	૧૭.૭૨
૨૦૧૩-૧૪	૧૩૫.૭૩	૩.૬	૧૮૧૪૩.૪૬	૩૨.૧૦

ઉપરના ટેબલ પરથી જોઈ શકાય છે કે દૂધ એકત્રીકરણ અને વેચાણમાં નોંધપાત્ર વધારો જોવા મળ્યો છે, ઉપરાંત વૃદ્ધિદર પણ વધવા પામ્યો છે. આ એક GCMMF ની સફળતા છે. આ ફેડેરેસને મોટા ભાગના મૂલ્ય સંવર્ધિત ઉપભોક્તા વેચાણના પેકમાં નોંધપાત્ર વધારો કર્યો છે. લાંબો સમય સાચવી શકાય તેવા અમુલ UHT દુધમાં કિંમતની દ્રષ્ટીએ ૪૦% જેટલો પ્રભાવશાળી વધારો નોંધાવ્યો છે. એજ પ્રકારના UHT પેકમાં વેચતા અમૂલ કીમના વેચાણમાં પણ ૩૭% જેટલો વધારો નોંધાવ્યો છે. દુધના પીણાઓની સમગ્ર શ્રેણીમાં ૨૫% જેટલી જથ્થાબંધ મૂલ્યવૃદ્ધિ થઈ છે. ઘીની શ્રેણીમાં ૪૬% જેટલી જથ્થાબંધ મૂલ્યવૃદ્ધિ થઈ છે. અમુલ બટરમાં ૨૧% જેટલી મૂલ્યવૃદ્ધિ થઈ છે. અમુલ ચીઝમાં ૨૨% જેટલો વેચાણ વધારો થયો છે. પાઉચમાં મળતા અમૂલના તાજા દુધના વેચાણમાં ફરીથી એકવાર ૨૩% જેટલો નોંધપાત્ર વધારો થયો છે. ગોવા અને ગ્વાલિયરના બજારોમાં પણ અમુલ દૂધનું વેચાણ શરૂ કરેલ છે અને તેને સારો એવો પ્રતિસાદ મળી રહ્યો છે. અમુલ સ્પ્રેના વેચાણમાં ૧૮% જેટલો વધારો થયો છે. ગત વર્ષની સરખામણીએ અમુલ અઈસ્ક્રીમે આ વર્ષે એટલે કે ૨૦૧૩-૧૪માં ૧૩.૦૨% જેટલો વેચાણ વધારો નોંધાવ્યો છે.

9. ઉપસંહાર

આજે અમુલ ડેરી કેટલીય ઉંચાઈઓ સર કરીને સાતમે આસમાને છે જે તેના સભાસદો અને તેની પાછળ મહેનત કરી પોતાનો પરસેવો વહેવડાવી ગયા તેવા મહાનુભાવોના કારણે જ છે. અને અમુલે પણ ઘણા ગરીબ અને બેરોજગાર લોકોની આંતારડી ઠારવાનું ભગીરથ કામ કર્યું છે. આવતા ૫૦ વર્ષમાં વિશ્વની વસ્તી ૯.૫ અબજ જેટલી થઈ જશે, ત્યારે બધા લોકો માટે પર્યાપ્ત ખાદ્યપદાર્થની પ્રાપ્તિ માટે ચિંતા રહિત થવું એ માનવ જાતિ માટે સૌથી મોટો પડકાર હશે. વાસ્તવમાં, સમગ્ર દેશમાં શહેરીકરણ ફેલાઈ રહ્યું છે તે જોતા પાંચ દશક બાદ ગ્રામીણ વસ્તી કરતા શહેરી વસ્તી ઘણી જ વધારે હશે. આનો અર્થ એ થાય કે ત્યારે ઉત્પાદન કરનારા હાથોની સંખ્યા ઓછી હશે અને ખાનારા મોઢાની સંખ્યા વધારે હશે. જગત ભરમાં લોકોની આવકનું સ્તર ઊંચું જઈ રહ્યું છે ને સાથોસાથ માથાદીઠ વપરાતી કેલરીના પ્રમાણમાં પણ સર્વત્ર વધારો દેખાય છે. આગાહી તો એવી છે કે વિકાસશીલ દેશોમાં આવો વધારો ધારદાર ટેકરી જેવો હશે. આવનારા દસકામાં વિશ્વસ્તરે ખાદ્યપદાર્થની માંગમાં જે ઉછાળો આવશે તેમાં મોખરે હશે એશિયા તેમાય ખાસ કરીને ભારત અને ચીન આગળ પડતા હશે. આવકમાં જેમજેમ વધારો થાય તેમતેમ લોકોના ખોરાકમાં ચરબી અને પ્રોટીનનું પ્રમાણ વધે છે. કારબોહાઈડ્રેટ માટે હવે લોકો ધાન્ય પર ઓછો આધાર રાખતા થયા છે એટલે કે કઈ નાવાઈના સમાચાર નથી કે છેલ્લા ૨૦ વર્ષમાં દૂધ ઉત્પાદનોમાં જંગી વધારો થયો છે તે પણ વિકસશીલ દેશોમાં જ થયો છે. આવતા વર્ષોમાં દૂધ ઉત્પાદનની માંગમાં વિશ્વસ્તરે ખુબ જ મોટો ઉછાળો આવવાની વકી છે.

સંદર્ભ

સાધના સામાહિક

Annual Report of GCMMF-2013-14

દુધપર્વ —ડૉ. હસમુખ દેસાઈ